

Олександра Промська,

аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету

Перші кроки української метабібліографії

У статті висвітлено перші спроби українських і російських бібліографів у галузі української метабібліографії. Охарактеризовано бібліографічні показники І. Левицького, Я. Головацького, А. Яновського, П. Сімоні, С. Єфремова, І. Калиновича та ін., поява яких створила підґрунтя для розвитку метабібліографії в Україні.

Ключові слова: українознавча бібліографія, метабібліографія, бібліографічні посібники, метабібліографічні показники, українські бібліографи.

The article highlights the first attempts of the Ukrainian and Russian bibliographers in Ukrainian bibliography of bibliographies. Bibliographic indexes I. Levicky, J. Golovacky, A. Yanovsky, P. Simoni, S. Jefremov, I. Kalynovych and others, which created basis for development of bibliography of bibliographies in Ukraine, are described.

К е у о р д с: bibliography of Ukrainian studies, bibliography of bibliographies, metabibliography, bibliographic tools, indexes of bibliographic tools, bibliographers of Ukraine.

Відомі вітчизняні бібліографознавці традиційно пов'язували зародження української метабібліографії¹ з ім'ям Михайла Ілліча Ясинського (1889–1967). Саме завдяки його зусиллям ця галузь бібліографії в Україні набула цілеспрямованого розвитку. Проте аналіз низки бібліографічних джерел доводить, що спроби підбити підсумки розвитку української бібліографії робилися ще раніше. Окремі дослідники вказували на існування подібних праць, однак не акцентували уваги на їхній приналежності до перших зразків української метабібліографії.

Про ранні спроби проаналізувати стан української бібліографії писали в своїх монографіях М. Гуменюк, І. Корнейчик. Інформацію про джерела, що обліковували українську бібліографічну продукцію, знаходимо і в працях російських дослідників М. Здобнова, М. Машкової. Значний інтерес для вивчення внеску І. Калиновича та інших західноукраїнських бібліографів першої половини ХХ ст. в галузь вітчизняної метабібліографії становлять публікації Н. Рибчинської. Загальні відомості (історія створення, структура) про бібліографічні показники С. Єфремова, Д. Дорошенка, І. Калиновича, які належать до перших зразків вітчизняної метабібліографії, наводять у своїх публікаціях Г. Зленко, Л. Ільницька, І. Смогоржевська, В. Андреев, Т. Єрмашов².

Отже, існує потреба в ґрунтовнішому дослідженні бібліографічних праць, що заклали

підґрунтя для розвитку української метабібліографії. У статті розглянуто бібліографічні напрацювання українських і російських бібліографів, які своєю появою сприяли виокремленню самостійної галузі вітчизняної бібліографії – метабібліографії.

Як зазначають М. Гуменюк і І. Корнейчик, перші спроби фіксації результатів бібліографічної діяльності були здійснені в Україні ще у другій половині ХІХ ст. 1865 р. український бібліограф Яків Федорович Головацький (1814–1888) у своїй праці «Библиографический список русских книг, изданных во Львове в 1864 году» подав перелік джерел світової бібліографії: англійської, французької, італійської, німецької, чеської, польської, болгарської, хорватської, російської і української³.

У 1888 р. видатний діяч української бібліографії ХІХ ст. Іван Омелянович Левицький (1850–1913) у вступній статті до 1-го тому «Галицько-руської бібліографії» (Л., 1888) здійснив короткий огляд бібліографічних видань, присвячених Галичині, що вийшли друком до 1886 р. Автор охарактеризував «почти все главнейшее из области галицко-русской библиографической литературы ХІХ века»⁴, перерахувавши праці Я. Головацького, В. Межова, О. Стефановича, І. Калитовського, Б. Дідицького, А. Петрушевича, І. Франка, В. Ундольського. На завершення І. Левицький зазначив, що існуючі праці неповні та розпорошені по різних джерелах: «Каждый, кто занимается литературою и наукою, признасть, что упомянутыи библиогра-

фическі труди недостаточны, особливо, если обратится внимание, что они не полны и, разбросаны по различным изданиямъ, не составляют одной целости»⁵.

Саме тоді в рецензії на працю І. Левицького⁶ український письменник і журналіст Володимир Миколайович Коцовський (1860–1921) згадав про бібліографічні напрацювання І. Могильницького, Д. Зубрицького, І. Вагилевича, Я. Головацького, А. Петрушевича, Б. Дідицького, В. Межова, М. Комарова та літературознавчу працю О. Огоновського. Автор рецензії детально охарактеризував покажчик І. Левицького, вказавши на його окремі недоліки та пропуски. Однак, на завершення було зазначено: «В каждом разе есть библиография п. Левицкого великим шагом вперед, і заслугоує на щире попирте⁷ всеї нашої публики»⁸.

Більш ґрунтовний аналіз української бібліографічної продукції ХІХ ст. містився в публікації «Библиография» російського бібліографа Абея Юхимовича Яновського (1865–1922) в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза і І. Єфрона (СПб., 1891)⁹. Огляд А. Яновського, зроблений, за оцінкою М. Здобнова, із великим знанням матеріалу¹⁰, був написаний спеціально для енциклопедії, а тому охопив лише найважливіші джерела світової бібліографії (майже 3 тис.) і давав мінімум знань про них. Автор визначив зміст поняття «бібліографія» та розкрив здобутки різних країн у цій галузі. За винятком вступної теоретичної частини, матеріал було систематизовано за країнами в тематично-хронологічному порядку. Українські бібліографічні джерела А. Яновський охарактеризував у двох окремих підпунктах другого розділу «Обозрение библиографии по государствамъ и национальностямъ»: «Малорусская литература» та «Литература галицко-русская». Автор згадав таких відомих українських бібліографів ХІХ ст., як М. Максимович, М. Комаров, П. Єфименко, О. Лазаревський, Г. Милорадович, Г. Данилевський, Я. Головацький, І. Левицький, А. Петрушевич та ін., коротко охарактеризував зміст їхніх праць. Найбільша увага приділялася «Галицько-руській бібліографії» І. Левицького.

Пізніше у «Новом энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза і І. Єфрона (1912, т. 6) була надрукована стаття «Библиография русская»¹¹ Павла Костянтиновича Сімоні (1859–1939) – російського бібліографа, який використав частину праці А. Яновського та доповнив її новими матеріалами 1891–1911 рр. Відомості про українські універсальні бібліографічні покажчики наведені у

підрозділах: «Малорусская библиография» та «Зарубежная Галицко-русская библиография». У підрозділі «Малорусская библиография» П. Сімоні згадав та детально охарактеризував бібліографічний огляд, вміщений у тексті анонімною рецензії на книгу П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПб., 1836) в «Литературном прибавлении» № 10 к «Руському инвалиду» за 1837 р.¹² Крім того, автор вказав на існування праць М. Драгоманова, М. Комарова, Н. Петрова, Н. Дашкевича, Я. Головацького, Б. Грінченка, О. Лазаревського, В. Григоровича, Д. Дорошенка та ін. Також П. Сімоні згадує київські журнали «Кієвская Старина», «Записки Українського Наукового Товариства вь Київи», «Літературно-Науковий Вісникъ – український місячникъ літератури, науки й громадського життя», в яких українській бібліографії приділялась значна увага. У підрозділі «Зарубежная Галицко-русская библиография» наводяться відомості про напрацювання Я. Головацького, І. Калитовського, І. Левицького, І. Франка. На завершення зазначається, що І. Левицький розпочав видання словника «Прикарпатська Русь в ХІХ-м віці в біографіях і портретах єї деятелей»¹³. Сьогодні відомо, що робота, на жаль, так і не була завершена. Із запланованих шести томів біографічного словника, кожен з яких мав складатися з 10 випусків, друком з'явилось лише 4 випуски першого тому¹⁴.

Зрозуміло, що праці А. Яновського і П. Сімоні не можна відносити до здобутків української метабібліографії. Але водночас їх не можна не брати до уваги при розгляді історії української бібліографії. Наведені огляди не просто характеризують вітчизняну бібліографічну продукцію, але роблять це відокремлено, в спеціальних підрозділах. Вміщений у них фактичний матеріал значно полегшив роботу майбутнім дослідникам історії української бібліографії.

Приблизно в цей же період метабібліографією зацікавився український етнограф, мовознавець, бібліограф Зенон Францискович Кузеля (1882–1952). У листі до М. Грушевського він повідомляв про те, що займається підготовкою «спису бібліографічної літератури», до якого вже включено майже 400 назв. Однак, до нашого часу ці матеріали не збереглися¹⁵.

На початку ХХ ст. інформацію про тогочасні бібліографічні посібники подали у своїх працях українські бібліографи С. Єфремов і І. Калинович. Про публікації цих авторів, серед іншого, згадують у своїх ретроспективних метабібліографічних

покажчиках М. Ясинський і Є.-Ю. Пеленський¹⁶. Зокрема, це «Українознавство: Покажчик потрібнішої до самоосвіти літератури» С. Єфремова та «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.» І. Калиновича. У вказаних виданнях упорядники подають відомості про бібліографічні покажчики не в загальному переліку різних видів документів, як це робилося раніше, а виокремлюють для цього спеціальні розділи. Означені публікації заслуговують на особливу увагу як перші паростки української метабібліографії.

Відомий літературознавець, журналіст Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) за дорученням часопису «Украинская жизнь» у 1916 р. підготував бібліографічний покажчик літератури для української самоосвіти під назвою «Библиотека по украиноведению»¹⁷. У 1920 р. після доопрацювання покажчик вийшов окремим виданням під назвою «Українознавство: Покажчик потрібнішої до самоосвіти літератури»¹⁸. У передмові до видання («Од упорядчика») С. Єфремов відзначив актуальність обраної теми: «Давно вже й дуже прикро дається взнаки велика потреба в покажчику для української, мовляти б, самоосвіти. З кожним бо роком і множитья література з українознавства і на книгарський ринок викидаються все нові та нові видання, в яких не завжди може ладу дійти звичайний читальник»¹⁹. У покажчику відображена українознавча література українською, російською, польською мовами кількістю, як вказує сучасний дослідник, 1249 назв²⁰. Були обліковані видання окремих авторів, збірники, часописи, огляди та ін. Упорядник згрупував матеріал в одинадцяти розділах. Останній розділ покажчика («Покажчики й справочники») присвячувався бібліографічним посібникам та довідникам з питань українознавства. У межах розділу джерела розташовані в алфавітному порядку. С. Єфремов включив відомості про бібліографічні покажчики І. Левицького, О. Лазаревського, М. Комарова, І. Калиновича, П. Єфименка, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, В. Межова та ін. На жаль, упорядник подав лише бібліографічний опис видань, не вказавши ніяких додаткових відомостей, що надало б покажчику більшої інформативності. У виданні 1917 р. С. Єфремов облікував 37 покажчиків та довідників (за 1858–1917 рр.), а в доопрацьованому варіанті 1920 р. вже було подано 49 позицій (за 1858–1918 рр.).

Свій внесок в українську метабібліографію зробив видатний бібліограф, видавець, перекладач, громадський діяч Іван Титович Калинович

(1884–1927). У 1924 р. в «Записках НТШ» він опублікував бібліографічний покажчик «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.»²¹, який пізніше вийшов окремим виданням як 5-й том серії «Матеріали до української бібліографії» Наукового товариства імені Шевченка. «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.» була першою частиною запланованої праці «Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр.». Всього І. Калинович планував підготувати 5 частин покажчика, але з'явилося лише згадане видання. У ньому дослідник відобразив праці з історії України (окремі видання і статті з часописів, газет, збірників, рецензії), видані українською мовою переважно в Західній Україні, окремі – у Наддніпрянській Україні (всього 785 назв). Джерела було згруповано у 2 розділи – «Помічні науки» та «Історія України». Розділ «Помічні науки» мав підрозділи: «Бібліографія», «Філософія історії. Методологія», «Історіографія», «Наукові організації» (Академія наук, товариства, архіви, бібліотеки, музеї), «Геральдика», у межах яких матеріал розміщувався за алфавітом прізвищ авторів і назв публікацій.

У підрозділі «Бібліографія» упорядник перелічив окремо видані, внутріжурнальні та прикнижкові бібліографічні посібники (всього 116 назв). Наприкінці підрозділу І. Калинович подав список періодичних та продовжуваних видань (8 назв), які на той час містили бібліографічну інформацію, та історичних часописів і продовжуваних збірників (14 назв), вказавши періодичність та кількість чисел (випусків, томів), які вже вийшли друком. До окремих описів додавалися довідкові анотації. Крім того, подавалася інформація про рецензії на бібліографічні покажчики, розкриті псевдоніми та криптоніми.

Включення такого розділу до покажчика, на думку Т. Рибчинської, з якою ми погоджуємося, засвідчило, що «... І. Калинович одним з перших в Україні почав розробляти бібліографію другого ступеня»²².

Відомості про вітчизняні бібліографічні покажчики наводяться також у покажчику українського історика, культуролога, літературознавця, бібліографа Дмитра Івановича Дорошенка (1882–1951)²³, видрукованому в Науковому ювілейному збірнику Українського університету (Прага, 1925 р.)²⁴. Метою видання був облік видавничої продукції на Наддніпрянській Україні, зокрема, доповнення класичної праці М. Комарова «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–

1883 pp.)» (К., 1883). «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки» був опублікований вже вдруге, оскільки ще 1917 р. у Чернівцях Д. Дорошенко видав показчик зі схожою назвою («Показчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки»). Перше видання з'явилося без коректури автора, з численними помилками, крім того, майже увесь наклад (300 примірників) було втрачено через часту зміну політичних обставин. Тому Д. Дорошенко вирішив ґрунтовно доопрацювати і доповнити нове видання, яке побачило світ у 1925 р. «Одже вважаючи це видання (попереднє. – *О. П.*) за геть чисто зіпсоване й в додаток – страчене, я заходився обробляти свою працю на-ново; подаю її тепер до друку в ґрунтовно переробленому й доповненому вигляді»²⁵.

Всього до показчика автор включив 1008 назв. У кінці праці подавалося ще 9 описів, отримані упорядником вже після завершення роботи, та які «...почасти доповнюють матеріал про деякі NN, або ж подають відомости про твори, в «Показчику» зовсім не зазначені»²⁶. Матеріал було розміщено в хронологічній послідовності, у межах одного року джерела розташовувалися за алфавітом. До видання додавався «Показчик імен».

Упорядник не ставив мети приділити особливу увагу бібліографічним матеріалам. У передмові до видання Д. Дорошенко зробив побіжний огляд існуючих бібліографічних показчиків, що стосувалися «письменства українською мовою». Були перераховані праці М. Комарова, Б. Грінченка, А. Балики, В. Науменка, Н. Баженова, І. Айзенштока, В. Бойка, В. Доманицького, І. Левицького.

До початкового періоду розвитку української метабібліографії належить і «Список бібліографічних показчиків із різних галузей знання»²⁷, підготовлений консультаційним відділом Харківської державної бібліотеки імені В. Короленка. До списку увійшло 42 назви; окремо видані та внутріжурнальні бібліографічні посібники за 1923–1925 рр. Джерела були розташовані за предметними (тематичними) рубриками, у межах рубрики – в алфавітному порядку. Зі змісту видно, що метабібліографічний список підготовлений за велінням часу, до нього було включено відомості про видання, які переважно стосувалися таких тем, як антирелігійна пропаганда, красне письменство, основоположники комунізму, політграмота тощо. Більшість відображених бібліографічних посібників була видана у Москві та Ленінграді. Зрозуміло, що згаданий список є менш цінним для

історії української метабібліографії, ніж попередні праці. Однак він привертає увагу як перший у вітчизняній бібліографії приклад популяризації бібліографічних посібників незалежно від їх місця видання і українознавчого характеру.

Отже, вже з другої половини XIX ст. в Україні почали з'являтися праці, які, поряд з різними документами, інформували про бібліографічні посібники, і певною мірою набували рис метабібліографічних показчиків. Серед них – роботи Я. Головацького, І. Левицького, В. Коцовського – у XIX ст., С. Єфремова, І. Калиновича, Д. Дорошенка – на початку XX ст. Особливий інтерес становлять показчики С. Єфремова і І. Калиновича, в яких виокремлено спеціальні розділи, що обліковують бібліографічні посібники. Саме поява подібних видань й створила передумови для розвитку української метабібліографії.

Примітки

¹ Сучасний розвиток понятійного апарата бібліографознавства дає змогу розглянути можливість заміни терміна «бібліографія бібліографії» на більш вдалий – «метабібліографія» (лат. meta – за, після). Саме ним і послуговується автор статті.

² *Гуменюк, М. П.* Українські бібліографи XIX – початку XX століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Х., 1969. – 183 с.; *Корнейчик, І. І.* Історія української бібліографії : дожовтн. період : (нариси) / І. І. Корнейчик. – [Х.] : Кн. палата УРСР, 1971. – 376 с.; *Здобнов, Н. В.* История русской библиографии до начала XX века / Н. В. Здобнов ; под ред. Б. С. Боднарского. – Изд. 3-е. – М. : Госкультпросветиздат, 1955. – 608 с.; *Машкова, М. В.* История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года) / М. В. Машкова ; Гос. Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М. : Книга, 1969. – 493 с.; *Рибчинська, Н.* Видавнича діяльність Бібліографічної комісії НТШ у галузі ретроспективної українознавчої бібліографії (1909–1939) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2004. – Вип. 12. – С. 141–164; *Рибчинська, Н.* Загальноукраїнський характер метабібліографії західноукраїнських бібліографів першої половини XX ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2008. – Вип. 1 (16). – С. 317–329; *Зленко, Г.* Видатна бібліографічна пам'ятка : [про показчик С. Єфремова «Українознавство»] // Вісн. Кн. палати. – 1998. – № 5. – С. 27–28; *Ільницька, Л. І.* Українознавча бібліографія в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові (1885–1939). Друковані й архівні матеріали // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 1994. – Вип. 4. –

С. 165–183; *Смогоржевська, І.* Бібліограф української історії // *Бібл. вісн.* – 2003. – № 1. – С. 36–40; *Андрєєв, В.* Творча біографія Д. І. Дорошенка (1882–1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів // *Вісн. Таврійської фундації: (Осередку вивчення української діаспори).* – К. ; Херсон, 2007. – Вип. 3. – С. 64–107; *Єрмашов, Т.* Показчик Сергія Єфремова «Українознавство» та його значення для розвитку української національної освіти // *Українознавство.* – 2007. – № 1. – С. 169–171.

³ *Гуменюк, М. П.* Українські бібліографи XIX – початку XX століття... – С. 39; *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії... – С. 148.

⁴ *Левицькій, І. Е.* Галицько-русская библиография XIX-го столетия съ узглядненіем русских изданій, появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886) / *И. Е. Левицькій.* – Л., 1888. – Т. 1. Хронологический список публикацій (1801–1860). – С. VII. Тут і далі в цитатах збережено орфографію оригіналу.

⁵ Там само. – С. VII–VIII.

⁶ *Коцовській, В.* [Рецензія] // *Зоря.* – 1883. – № 23. – С. 403–404.

⁷ Попертя – підтримка.

⁸ *Коцовській, В.* [Рецензія]... – С. 404.

⁹ *Яновській, А. Е.* Библиография // *Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ.* – СПб., 1891. – Т. 3а, полут. 6. – С. 709–785. «Энциклопедический словарь» – універсальна енциклопедія, яка виходила друком протягом 1890–1907 рр. Всього за вказаний період вийшов 41 том (82 півтоми) та 4 додаткові півтоми (другий варіант – 41 основний том і 2 додаткових). До роботи над енциклопедією залучалися видатні вчені. До видання подавалися найновіші на той час відомості з різних галузей знання. У 1911–1916 рр. було зроблено спробу перевидати словник під назвою «Новый энциклопедический словарь». Однак із запланованих 48 томів побачили світ лише 29. Словник не втратив своєї цінності і донині, про що свідчать його сучасні перевидання.

¹⁰ *Здобнов, Н. В.* История русской библиографии до начала XX века... – С. 532.

¹¹ *Симони, П.* Библиография русская // *Новый энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ.* – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 432–502.

¹² Цей огляд разом з укладеним М. Шашкевичем та надрукованим в альманасі «Русалка Дністровая» (Будапешт, 1837) переліком творів українських письменників поклав початок розвитку вітчизняної літературної бібліографії.

¹³ Там само. – С. 501–502.

¹⁴ *Дашкевич, Я. Р.* Матеріали І. О. Левицького як джерело для біографічного словника // *Іван Омелянович Левицький : зб. наук. пр. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника.* – Л., 2002. – С. 36–56; *Льницька, Л. І.* Ідея біографічного словника І. О. Левицького в світлі сучасних проблем створення українського біографічного словника // *Іван Омелянович Левицький : зб. наук. пр. ...* – С. 57–68.

¹⁵ *Рибчинська, Н.* Загальноукраїнський характер метабібліографії західноукраїнських бібліографів... С. 320.

¹⁶ *Ясинський, М. І.* [Орієнтовний список бібліографічних показників] // *Ясинський, М. І.* Головні моменти з історії української бібліографії / *М. І. Ясинський; Всеукр. б-ка України.* – К., 1927. – С. 11–22; *Пеленський, С. Ю.* Библиография української бібліографії. – Л., 1934. – 198 с. – (Вид. «Богословії»; Ч. 18).

¹⁷ *Єфремов, С.* Библиотека по украиноведению // *Украинская жизнь.* – 1917. – № 3–6. – С. 99–139.

¹⁸ *Єфремов, С.* Українознавство : показчик потрібнішої до самоосвіти літератури / *С. Єфремов.* – К., 1920. – 64 с. – (Всеукр. кооперат. вид. союз; № 48).

¹⁹ Там само. – С. 3.

²⁰ Україна в сучасну добу : історіографія [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Спосіб доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/hronology.htm>. – Назва з екрана.

²¹ *Калинович, І.* Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.: Бібліографія (бібліографії) // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.* – Л., 1924. – Т. 185–192 (134–135). – С. 185–239; *Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр.* – Вип. 1. Історія України / *збір. І. Калинович.* – Л., 1924. – 59 с. – (Матеріали до укр. бібліогр.; т. 5).

²² *Рибчинська, Н.* Видавнича діяльність Бібліографічної... – С. 155. Детальніше про внесок І. Калиновича у розвиток вітчизняної метабібліографії див.: *Рибчинська, Н.* Загальноукраїнський характер метабібліографії західноукраїнських бібліографів... – С. 320–323.

²³ *Андрєєв, В.* Творча біографія Д. І. Дорошенка... – С. 64–107.

²⁴ *Дорошенко, Д.* Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки // *Наук. ювіл. зб. Укр. ун-ту в Празі, присвяч. Т. Г. Масарикові.* – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 142–238.

²⁵ Там само. – С. 144.

²⁶ Там само. – С. 237.

²⁷ Список бібліографічних показників із різних галузей знання // *Самоосвіта.* – 1926. – № 1. – С. 88–90.